

TSHATA (THENDELANONZWIWA) YA VHULAMUKANYI HA KILIMA

Tshata (Thendelanonzwiwa) ya Vhulamukanyi ha Kilima

Tshangule 2020

Kha vha dzhoine Dzangano la Tshata ya Vhulamukanyi ha Kilima!

Zwidodombedzwa zwa vhukwamani: copac2@icon.co.za

011 447 1013

www.safsc.org.za www.copac.org.za

Tshata (Thendelanonzwiwa) ya Vhulamukanyi ha Kilima¹

1. Vhulamukanyi ha Kilima Namusi

Sa Maafrica, ri tshila nga huswi dzhangoni la manakanaka he lungano lwa muthu lwa sima hone. Rothe ri vha lutsinga lwa muthu wa u ranga we a tshimbila o onyolowa, a tshi lora, u elekanya na u tshila na zwimela, zwipuka, milambo, madanzhe na mataka. Namusi u tshilisana uhu hu sa kondi na vhumatshelo haho zwi luthatheni. Afrika Tshipembe a li koni u tsinyelo khaedu iyi ito. U shumiswa hu sa imi ha ole, gese na malasha sa zwikudedzi zwa ikonomi na kutshilele kwashu zwi ita uri shango li si tsha tshilea khalo.

Lifhasi li khou tshinyadzwa nga sisiteme i no rangisa phanda phurofiti u fhira vhutshilo. Nwaha na nwaha, thempheretsha dzi khou gonya dzi tshi ya, dza vhang mutshinyalo. Nga mulandu wa u gonya ha thempheretsha ya pulanete yashu nga 1-degree Celsius u bva tshee tshanduko ya zwa ndowetshumo ya thoma, tshinwe na tshinwe tshi khou shanduka nga luvhilo luhulu: u anda ha zwiwo zwi no shusha zwa mutsho (gomelelo, midalo, mililo ya daka, thonado, mifhiso yo kalulaho) u mbwandamela ha sisiteme ya mupo, u gonya ha madanzhe, khathihi na mitsiko i no khou lemedza sisiteme dza Lifhasi. Ri a tungufhala ngauri vhumatshelo hu sa thengithengi ha kilima ya lifhasi hu do ngalangala. Gomelelo la fhanu la zwenezwino lo ri sumbedza uri zwo tou ralo. Ro sinyuwa ngauri vhavhusi vhashu a vha ri pfi. U sa lingana ha vathu na u thuphea ha vathu vhashu, ri tshi katela na nga musi wa dzwadzetshifu la Covid-19, zwi khou nana. Fhedzi-ha, ri na fulufhelo ngauri saintsai ya kilima i khou ima na rihe. U fana na saintsai ya Covid-19, na saintsai ya kilima i khou toda ri tshi dzhia vhukando ho teaho zwino. Tshata iyi ndi khuwelelo kha vhothe

¹Tshata ya Vhulamukanyi ha Kilima yo simiwa kha fulo la minwaha ya rathi le la itwa musi wa gomelelo lihulusa Afrika Tshipembe, nga South African Food Sovereignty Campaign na vha Cooperative and Policy Alternative Centre. Yo disendeka nga mazwiwa e a bva zwitshavhani zwi no shaya madi, vha zwitshavha zwa midia, zwa vhashumi, zwa vhurereli, vhaswa, vhorasaintsi vha zwa kilima, vhaakhademi, madzangano a vhafumakadzi, madzangano a mupo na a vhulamukanyi ha matshilisano, hu tshi katelwa mihumbulo ya vhalwelatshanduko vha no divhea. Khuvhangano ye ya vha hone nga Lara 2019 yo khurutanya mvetomveto ye ya iswa kha ithanete u itela uri vathu vha taise mihumbulo. Luta lwa u khunyeledza lwa mihumbulo ya vathu lwo vha hone musi wa Buthano la Vhulamukanyi ha Kilima nga la 16 Fulwi 2020. Linwalwa ili ndi mvelelo ya maitele aya a therisano na ndwelatshanduko nga vha vhulamukanyi ha zwa kilima.

vha no ṭhanngela ṿhutshilo ha ṿhathu na zwi si ṿhathu uri vha ṿhe n̄anda nthihi vha ṿhe mbonelaphanda i no vanganya miloro, thandululothevhekani na tshanduko ya ṿhukuma i re na ṿhudzivha.

Migodi, mamaga a tsimbi, zwifhisamalaṯwa, zwa mabufho, ndowetshumo dza semennde na mitsi ya mimore zwi vhangela zwitshavha tshikafhadzo, malwadze, milimo na maṯhupho. Vhulimi-vhufuwi ho ḡisendekaho kha zwa khemikhaḷa na ṿhu ne ha ṿhambadzelwa mashangoni a n̄nda zwi shelamulenzhe kha malwadze a mifudafuda. Ndi ngazwo yo shoma. Ri isa phanda na u ḡigana hashu kha vhulamukanyi, ho ḡisendekaho nga maandavhathuni ri tshi shumisa zwe ra guda kha zwithu zwi tshinyadzaho na kha ndeme ya zwi ri neaho ṿhutshilo (mavu, maḡi, u anda ha zwi tshilaho, fulufulu, sisiṭeme dza ḷifhasi na zwa inthanete). Zwenezwoha, ri nanga u sa tsha lwa na mupo.

U anda ha zwiwo zwi shushaho zwa kilima na tshinyalelo ya ekhoḷodzhi zwi ḡo vhangela vhunzhi ha ṿhathu maṯhupho manzhi (na madwadzetshifu manzhi) zwihulu vhashumi, vhashai, ṿhaholefhali, ṿhashayamavu na ṿhaheḡana. Hezwi a si zwi sokou vha zwiwo zwa mupo, ndi u kundelwa ha ṿharangaphanda. Musi ri tshi pilela u tshilisana ha zwi tshilaho nga ṿhanga ḷa u ṃbindimela ha kilima, ri lwela u fhedza u ṿhaisana siani ḷa mirafho, kiḷasi, mbeu na tshayavhulamukanyi kha ekhoḷodzhi. Ri nga si tende ṿhafumakadzi na ṿhana ṿha re zwitshavhani ṿha tshi ṿha philamiseṿhe dza tshinyalelo iyi, zwa fana na zwine zwa khou itea zwino musi hu na Covid-19 kana zwiḷa i sa athu swika. Ndongolaṿhathu ine ṿhafumakadzi ṿha ita miḡini na kha zwitshavha zwa ṿhashai na u ḡifunga havho, zwi sa dzhielwi n̄ṯha, zwi shelamulenzhe kha thambulo ngeno ṿha ṿhanna ṿha sa litshi zwiito zwa u kwanyeledza na dzikhakhathi. Ri ḡo pfi ro ṿhofhololwa roṯhe, ho katelwa na mirafho iḡaho arali zwitshavha zwa furaḷela zwipfuḍedzi zwa mupo (khaboni), nahone zwa shumisa sisiṭeme dzi no tikedza zwitshilaho. Heyi ndi ndwelatshanduko i sa athu ṿhonwa nahone ndi ndima ye ra randelwa sa ṿhathu ṿha Afrika Tshipembe, sa ṿhathu nahone ri tshipiḡa tsha zwi tshilaho shangoni.

2. Zwipikwa zwa Tshata

Tshata iyi i na ndivho ya:

- 2.1 U phadladza tsivhudzo ya uri ri dzula na u tshilisana ri kha pujanete nthihi. Lifhasi ndi haya ha zwothe zwi tshilaho khalo. Zwenezwo, ri todou dzivhela mushumo washu na vhudifhinduleli sa vhaundi vha sisitume ya zwi tshilaho kha pujanete yashu na u tshilisana ha zwi tshilaho khayi.
- 2.2 U tshuwedza u kudza kule kuhumbulele ku no vhangana mutshinyalo, ku no tikedza u gagamiswa ha nyaluwo ya ikonomi, u wana lupfumo na u kwanyeledza vhanwe. Maanda a rihe vhatu a langwa nga mielo ye ra vhetshelwa nga mupo; zwikalo, zwitendeledzi zwa vutshilo, zwiuludza zwa vutshilo na mikano. Kuhumbulele ku sa shanduki ku no khou tshinyadza Lifhasi, ku kombetshedza mupo uri u fhindule u na vuhali vhu no fhira hashu.
- 2.3 U humela murahu kha kuhumbulele kwa vhatu ku no langwa nga Lifhasi. Mupo a u gumi, nahone rihe vhatu ri tou vha kusephenene khawo. Ri tea u tshanedza uri kupida kuwe na kuwe kwa sisitume ya mupo ku na ndeme yo fhatelaho nahone ku tea u tshonifhiwa.
- 2.4 U fhatshu vhudzivha ha tshumisano. Sa vhatu ri do tshidzwa nge ra vha kha vuthihi, ri tshi kovhana, ri si na mashithe, ro vhofholowa, ra khwathisedza tshodea dzashu ri tshi vhulunga mirango ya vutshilo shangoni. Tshifhinga tsho swika tsha u itela khaedu na u fhedza kuhumbulele ku re na vutshivha, mutatisano, khakhathi (u huvhadzana) na u kundana.
- 2.5 U kunda zwiito zwi tshinyadzaho zwa vhangaphadha vha polotiki vho thubwaho nga vha mabindu mahulwane, vhangaphanda vane vha si kone u humbulela phanda, vha re kha ndode dza “maitele a kale na kale” vha sa koni u vhone zwivhanga zwa thaidzo. A ri tshanedzi thandululo dzavho dza kholekhole dza u sa tshanyanya u litsha maitele a u shumisa

zwipfudedzi ngeno vho omelela kha sisiteme i si na vhuthu i no tshinyadza zwi tshilaho.

- 2.6 U khwaṭhisa dimokirasi yashu, ndayotewa na tshanduko dzo simaho khayi, nga u bula pfanelo dzashu na nga u sima maandavhathuni, musi ri tshi livhana na nyimele dza shishi dza kilima na mutshinyalo wa matshilisano na zwa mupo.

3. Milayo ya Vhudzivha ha Tshanduko ya Vhukuma

Musi ri tshitshavhani tshifhio na tshifhio, ri midanani, doroboni, doroboni khulwane kana mushumoni muṁwe na muṁwe, ri tea u tshimbidza tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha u itela u vha na vhuṭanzi ha uri zwa matshilisano na zwa mupo zwi a shanduka. Milayo i tevhelaho i ḑo ri dededza kha zwa u shumisa thandululothevhekani, puḑane na maitele a u ḑisa tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha shangoni:

- 3.1 **Vhulamukanyi ha Kilima:** Vhane zwiito zwavho zwa si tshinyadzese mupo vha songo vhaiswa kana vha lifhiswa kha tshinyaleo ya kilima ye ya bvelela. Ndi ngazwo hu na ṭhoḑea ya uri vhashumi, vhashai, vhashayamavu, vhaholefhali, vhafumakadzi vha re zwitshavhani, vhana na vhaheḑana vha tea u vhuelpwa nga iyi tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha. Mbuelo dza tshandulo ya zwa matshilisano na zwa mupo dzi tea u kovhekanywa vhathuni dzi tshi lingana.
- 3.2 **Vhulamukanyi ha zwa matshilisano:** Vhulamukanyi ha kilima ndi vhulamukanyi ha zwa matshilisano. U livhana na tshaka ifhio na ifhio ya tshiṭalula na tsikeledzo zwi no yelana na murafho, kiḑasi, mbeu na murole, u itela vhuṭanzi ha u vha hone ha vhulamukanyi ha matshilisano.
- 3.3 **U tshila na mupo:** U tshila u si na tseḑa, mashithe na u ṭalukanya zwithu, u tshi tshila na mupo, hu na u ṭanganedza vhurena ha zwoṭhe zwi tshilaho, u

vha nanda nthihi hashu zwi no d̥isa ndangavhutshilo dzi re na t̥honifho na ndondolo.

3.4 **Dimokirasi nga U shela mulenzhe:** Mbekanyamaitele dzoṯhe dza zwa kilima na tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha dzi tea u laedzwa nga maipfi, thendelo na t̥hoḏea dza vhathu vhoṯhe, zwihulwane avho vha re luṯhaṯheni.

3.5 **Vhuṇe ndi ha zwitshavha:** Maandavhathuni a tea u pfiwa nga kha ndangulo ya dimokirasi na kha vhuṇe, na nga kha tshumelo dza nnyi na nnyi dza dimokirasi, dzikoporasi, u t̥anganelana mishumoni, vhuṇe ha zwithu ha tshitshavha na u pulana hu no itwa nga vhathu vhoṯhe, ho katelwa na u badzheta hu no itwa nga vhathu vhoṯhe, zwi tshi bvelela dziḏoroboni na ḏoroboni khulwane, u itela vhuṯanzi ha ndangulo yo t̥anganelanaho ya sisiṯeme na zwi langaho vhutshilo.

3.6 **Mutingati wa L̥ifhasi:** Ndwelatshanduko ya muthihi ndi ya roṯhe musiri kha u phulusa vhutshilo. Musi ro sedza u ṇaṇa ha zwiwo zwi shushaho zwa kilima, mutingati wa L̥ifhasi ndi wone ṇwongo wa tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha ngauri u d̥isa vhuthihi ha vhoṯhe vha ne vha khou lwela mbofholowo na L̥ifhasi L̥iswa L̥a musizi zwipfudedzi zwi si tsheho.

3.7 **U bvula vhukoloni:** Vhukoloni, zwi no t̥uṯuwedzwa nga vhukoloni na tsikeledzo ya vhakoloni zwi khou ri isa vhufheloni. Hezwi zwi khou itiswa nga u dzhiela nṯha zwa u bwa migodi, thekhinolodzhi, khadzimiso ya masheleni, u t̥huphana na mimaraga. Ri ḏo furaleta tshoṯhe sisiṯeme iyi musiri tshi khwiṯhisa L̥a vhushaka hu re na mbofholowo vhukati ha vhathu na zwi si vhathu zwi re muponi vhunga u bva tsha kale na kale, mvelele, ṇḏivho na ndwelambofholowo nga huswi ya vha no khou tsikeledzwa L̥ifhasini.

3.8 **Vhulamukanyi ha mirole yo fhambanaho:** Ndongolo ya zwine ra tshila ngazwo na zwi tshilaho i na ndeme kha vhulamukanyi ha mirole yo fhambanaho; u itela u vhulunga vhumatshelo ha vhana vhashu, vhaswa na vha sa athu bebiwa.

4. Thandululothevhekani dza Tshandukotshandululi

Ro livhana na zwiwo zwinzhi fhedzi mutshinyalo wa kilima ndi wone u no tshuwisesa. Nga u lulamisa zwa mutshinyalo wa kilima, une wa kwama zwothe, ri nga kona u da na thandululo dza zwiwo zwothe ya zwa matshilisano na zwa mupo na u fhelisa u lwa na mupo. Thandululothevhekani dzo tea u vha hone u itela u lulamisa zwivhangisi zwa tshanduko kha kilima, khohakhombo dzayo na mitsiko ya u mbindimela ha sisiteme.

Hu na thandululothevhekani dzine dza khou itwa nga vhathu vhudzuloni ha zwivhaswa zwa masinwa, dzine dza fusha thodea dzashu dzi sa dini, dzine dza nga ri thusa musi ro livhana na zwiwo zwa kilima na u ri lugisela u fhatulula sisiteme dzi no tikedza vhutshilo. Thandululothevhekani dzo raloho dzo no elekanywa nga hadzo nahone ndi tshipida tsha nndwa ya uri zwitshavha zwi litshe u shumisa zwipfudzedzi hu tshee zwino sa tshipida tsha tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha. Ro diimisela u disa thandululothevhekani idzi khathihi na sisiteme dza tshandukiso dzi re dza tshidimokirasi dzi tshi bva vhathuni.

4.1 Vhudzivha ha Tshanduko ya Vhukuma ya Tshidimokirasi: Maitele a u dzhia tsheo dzi no kwama tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha nga avho vha re ntha zwi dzhia u nga vhathu a vakoni u dihumbulela nahone a vha koni u tandulula zwithu. Rothe, tshitshavha tshinwe na tshinwe na mishumoni ri tea u bveledza pulane ya tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha. Hezwi zwi tea u itwa nga ndila ya tshidimokirasi u itela u sa tsha shumisa zwipfudzedzi sa fulufulu, ngeno ri tshi khou fusha thodea khulwane, na u disa thandululothevhekani, ra swikela zwipikwa na u tevhela milayo ye ya bulwa kha Tshata iyi.

4.2 Fulufulu Livusuludzwa la Vhadzulapo na Zwitshavha hu tshi shumiswa Nditshazwivhaswa ya Tshihaḁu ya Masinwa: U shumisesa hashu malasha, ole na gese hu tea u guma vhunga hu tshi khou nanisa u mbindimela ha kilima, mulifho wazwo u do vha lifhasi li sa tshilei khalo. Fulufulu la nukilia li na khombo ngomu nahone li a dura. Vhudzuloni halo, ri do disa sisiteme dza

fulufulu livusuludzwa (sa soḽa/masana, maḽi na magabelo), zwi tshi tikedzwa nga badzhete dzi no bva zwitshavhani na zwiṭuṭuwedzi (sa mbadelo dza fulufulu ḽa iwe muṇe) mishumoni, miḽini na zwitshavhani. Thekhinoḽodzhi dzo raloho dza fulufulu dzi tea u vha tshipiḽa tsha ndowetshumo Afrika Tshipembe, hu tshi shumiswa fulufulu livusuludzwa. Kushumisele kwawo kwa fulufulu na thekhinoḽodzhi zwi na ndeme kha u shanduka uhu. Zwo tea uri ri litshe u lambedza zwivhaswa zwa masinwa, na u kaṭudza sabusidi dza zwivhaswa zwa masinwa na u kaṭudza u bwa migodi (u fana na ṇamulo ya mavu, migodi minzhi ya malasha na u bwa lwanzheni). Zwiimiswa zwoṭhe zwiḽulwane zwa u bveledza fulufulu zwino nga sa Eskom na Sasol zwo ḽigana kha pulane dza tshanduko ya vhukuma, u itela u vhuella ha vhashumi, zwitshavha na vha ḽaho.

- 4.3 U ḽitshelala nga Vhuḽilangi ha Zwiḽiwa:** Maitele a re hone zwino a ndowetshumo dza zwiḽiwa a vhanga ndala, a shumisa maḽi nga ḽila i si yone, a tshinyadza mupo, a pfuḽedza mufhe nahone ha na mutakalo nga u angaredza. Vhureakhovhe ha vhubindudzi ho tshinyadza zwi tshilaho zwa lwanzheni na u sa dzhiela ṇṭha pfanelo dza vhareḽi vha no itela u ḽa. Tshitshavha tshiṇwe na tshiṇwe tshi tea u vhea phanḽa vhurabulasi vhuṭuku hu no tevhedza zwa mupo hu no fusha ṭhoḽea dzapo. Pfanelo dza u wana zwiḽiwa dzi tea ṇea maanḽa vhabveledzi vha zwiḽiwa, vhareḽi vha re vha u ḽa, vhavhambadzi na vharengi vha inifomaḽa, uri vha lange sisiṭeme dza zwi no vha kanzwa u itela vhuṭanzi ha uri vhoṭhe vha a kona u wana zwiḽiwa zwa sialala zwi re na pfushi. Zwiṇwe hafhu, u anda ha zwa mupo, ndango ya mbeu na zwiko zwa u shumisa kha mveledziso ya zwiḽiwa zwi tea u khwaṭhisa ndeme ya ndivho ya vhongwaniwapo, mimaraga yapo, na ndangulo ya zwishumiswa zwa maḽi, kushumiselwe kwa mupo kwa mavu, na mutakalo kwawo. Bulasi khulwane dzi tea u fhungudzwa u itela vhulamukanyi ha zwa mavu, fhedzi zwi tea u ita zwi sa dzhiḽi sia, zwa khwaṭhisa u vhuedzana na u fhaṭa vhuthihi.

4.4 Dimokirasi kha Zwishumiswa zwa Maḍi: Maḍi a langwa nga vha si gathi ngeno vhanzhi vhe kha zwililo. Bulasi dza ndowetshumo, migodi, muḍagasi u no bveledzwa nga malasha, maḥaka a swigiri na a miri ndi zwiṅwe zwa zwithu zwi no shumisesa maḍi. Sa tshililwa tsha nnyi na nnyi, maḍi a tea u vhulungwa nga roṭhe nahone a tea u tsireledzwa a si tshikafhadzwe. Zwiṅwe hafhu, kushumisele kwa maḍi ku fanela u pulanelwa lwa tshidimokirasi na u langwa zwavhuḍi nga milayo hu tshi khwaṭhiswa pfanelo dza vhadzulapo dza u shumisa tshiko itshi tshi sa wanali. Themamveledziso ya zwa maḍi na vhuthathatzhili zwi tea u khwiṅiswa, zwa langiwa na u ṭhogomelwa u itela uri zwi shume nga ngona. U vhulunga maḍi nge ha fheliswa zwa u shumisa malasha na vhulimivhufuwi ho kalulaho zwi ḍo thusa kha zwishumiswa zwa maḍi. Tshitshavha tshi no londa maḍi tshi tea u aluswa.

4.5 U ḍikanda nga Vhutshilo nga U sa Shumesa: Zwi vho konḍa uri muṅwe na muṅwe a wane mushumo nahone a tshile ngawo nge a wana malamba. U shaya mishumo, mishumo i sa badeli na u shuma awara dzo kalulaho zwi vhaisa lushaka. Vhunga ḷifhasi ḷi tshi khou ṅaṅa u fhisa, awara dza u shuma dzi tea u fhungudzwa, ṭhamusi maḍuvha a vhe maṅa nga vhege. Mishumo kwayo, kha kilima i si na zwipfuḍedzi, i tea u ṅewa garanthii na u tikedzwa nga vhoṭhe, mveledziso, u shumisa zwibveledzwa, u lambedza mveledziso, zwi tea u shumisa ṅḍila dzi no ḍisendeka nga mupo na ndeme na u shumisa vhuthihi ha zwa ikonomi. Ikonomi yo raloho i ḍisendeka nga ṭhoḍea dza vhathu na u shumisa dimokirasi kha u vha maandafhadza. Hu tshi shumiswa mbuelo dzi no fana kha vhoṭhe (UBIG) kha u thusedza u wanala ha zwi rengwaho nga nnyi na nnyi, vhashumi vhoṭhe vha nga tsireledzwa kha tshanduko iyi i no khou ṭoḍea na tshitshavha nga huswi tshi ḍo thusea. UBIG i ḍo thusa u titima ha sialala dza vhathu nga tshifhinga tsha musi hu tshi vho shuma mitshini.

4.6 Vhuenda-nga-Mupo na Sisiteme dza Vhuendedzi dza Fulufulu Ḳo Kunaho: Ndowetshumo ya mimoḍoro i na vhuḍifhinduleli vhuhulwane ha u khakhisa sisiteme dza vhuendedzi ha nnyi na nnyi ho kunaho na ha u lambedza hu no

ḡura ha themamveledziso dza bada. Zwitshinyadzi izwi zwi nga fhedzwa rali ha vha na ṡhuthuwedzo khulwane ya u tshimbila nga milenzhe, vhukanyakanya, thuthuthu dza fulufulu ḡo kunaho, bere na dongi sa dzone tshaka dza vhuendedzi ha vhuenda-nga-mupo. ḡorobo khulwane na ḡorobo na dzone dzi tea u vha dzi si na zwiendedzi nahone hu vhe na themamveledziso dza vhuenda-nga-mupo. Tshitshavha tshiṡwe na tshiṡwe tshi tea u dzheniswa kha sisiṡeme ya vhuendi ha magogo hu no shumisa bisi, zwidimela na ṡhireme dzi no shumisa fulufulu ḡivusuludzwa na thekhinoḡodzhi dzo vanganaho dzo ḡisendekaho kha vhubveledzi ha hapo ha zwa mupo. U endedzwa ha thundu hu tea u iswa kha vhuendi ha zwiporo. Hu tea u fheliswa mimoḡoro ine i si shumise muḡagasi i no shumisa zwivhaswa zwa masinwa. Vhuendedzi ha muyani na ha lwanzheni hu tea u sa tsha shumisa zwipfuḡedzi kana ha fhungudzwa.

4.7 Tshayamalaṡwa na Vhutshilo Zwaho: U shumiseswa ha zwibveledzwa na ‘kutshilele kwa ludzula’ zwi ḡa zwiko, zwa lozwa nahone zwi ḡisa zwipfuḡedzi. Tshiṡwe hafhu, maḡaledale, u fhiswa ha malaṡwa na tshikafhadzo ya sisiṡeme ya mupo zwi a vhaisa. Tshayamalaṡwa i fhaṡa khura nga mvusuludzo ya malaṡwa, u shumisa hafhu, milayo ya tshumisano kha ikonomi na kusikelwe ku sa nyetḡhi kwa ikonomi yashu u itela u fhungudzea (kana u shaea) ha u fukulwa ha matheriaḡa a no bva mavuni. Zwiṡwe zwibveledzwa zwa thekhiniḡodzhi, sa puḡasiṡiki dzi no shumiswa luthihi fhedzi, zwi tea u iledzwa. Musi zwi tshi itwa mazha na kutshilele ku sa dini, ri nga tshila nga zwiko zwi si gathi hu na zwipfuḡedzi zwi si gathi.

4.8 Vhudzulo ha Matshilisano-na-Mupo, Zwifhaṡo na ḡoroboṡhanganelwa: Vhunzhi ha miḡi i re hone a yo ngo sikiwa i ya u livhana na tshanduko dza kilima dzo kalulaho. Zwiṡwe hafhu, vhunzhi ha vhathu a vha na mahaya ngeno vhapfumi vha na midavhi ya goḡofu. Ri tea u shandula zwifhaṡo zwi re hone zwino uri zwi kone u livhana na mufhiso munzhi na kilima yo kalulaho. Zwi ḡi fana na kha miḡi miswa ine ya tea u dizainiwa sa tshipiḡa tsha zwitshavha zwa mupo, miḡana, ḡorobo, zwikimu zwa u renndisa zwa

masipala na dorobo khulwane, hu tshi shumiswa kufhatale ku no shumisa matheriala a mupo, zwa si kwamese mupo khathihi na u fusha thodea dza zwa vhupo dza vhatu sa tshipida tsha tshitshavha. Thodea dzo raloho dzi kwama vhudzulo, mveledziso ya zwiwiwa nga vhulimi, u shumisa maqi nga ndila i sa nyethi, bayodaivesithi, kualusele kwa vhana na mvelele. A hu shumiswi semennde hafha ngauri i na zwipfudedzi zwinzhisa nahone i tea u fheliswa siani la thekhinolodzhi ya u fhatla.

4.9 Ri pfuka zwa Ikonomi yo Dowealeho: Kuhumbulele kune zwiito zwa ikononi zwa vha nakwo siani la vhudifari ha muthu, mupo, phurofithi, mimaraga, zwishumiswa na nyaluwo ku khou tshinyadza vhukuma. Zwa ikononi yo dowealeho zwi gagamisa lupfumo lwa vha si gathi, kushumisele kwavho kwa zwiko ku no tshinyadza, na tshikafhadzo i no tevhela khathihi na u dubiswa ha zwipfudedzi. Ikononi dzashu dzi tea u fusha thodea dzashu rihe sa zwi tshilaho kha mupo na matshilisano na thodea dza sisiteme ya zwi tshilaho. Ri lila ikononi dzi no londa zwa mupo, dakalo, mutakalo, u sa nyetha ha sisiteme dza mupo (hu tshi shumiswa odithi dza tshifhinga tshothhe), zwi tshidzaho vhatu na mikano ya vhupo. Ikononi dzashu dzi tea u sedza mihumbulo na thulusi dzine dza ela nzulele ya zwothe zwi tshilaho na u fhedza tshinyalelo ya muthu na ya zwi si muthu. Hezwi zwi tea u shuma sa murango wa adzhenda, mbekanyamaitele, u avhelana zwiko na u pulana ha tshidimokirasi.

4.10 Zwiundulume Kha Zwi Lifhe Milandu ya Zwa Mupo: Zwiundulume zwi re zwitshavhani zwashu zwo pupura zwiko zwa mupo lwo kalulaho, zwo khakhela mupo lu sa vhudzisiwi, nahone zwipfudedzi zwe vha sia ndi zwinzhi. Vha na tshikolodo tsha tshinyalelo ya zwa mupo nahone vha tea u tambula nga u badelela tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha. Hezwi zwi amba muthelo wa tshikolodo tsha kilima wa vha re kha ludzula; muthelo i re ntha kha vhuenda-nga-mabufho, dzhethe dza phuraivethe, zwiendedzi zwa matetelele na mimodoro ya mudagasi; muthelo wa zwipfudedzi u no aluwa na tshifhinga wo livhiswa kha mabindufulu a no tshikafhadza ane a si khou

ṭavhanya u kaṭudza zwa zwipfuḡedzi; mbadelo dza vhulamukanyi ha kilima kha mabindufulu a re vhatshinyi kha zwa khaboni na muvhuso. Vhashumi vha tea u wana phentsheni ya u vha tika na zwikwama zwa phurovidennde, hu tshi shumiswa ndangulo ya vhashumi, u itela vhuṭanzi ha uri tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha i a fusha ṭhoḡea dzavho na u tikedza u thomiwa ha bannga ya koporasi ya lushaka ya u thusa mishumoni, zwitshavhani na miṭani siani ḵa tshanduko ya u pfukela kha fulufulu ḵivusuludza ḵa vhadzulapo na u swikela puḵane dza tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha. Tshelede ya lushaka i tea u bva kha mithelo ya zwa mupo, kha ndaṭiso dza tshikafhadzo, u kaṭudza sabusidi dza zwivhaswa zwa masinwa, na kha zwiṇwe zwiko zwa mithelo i no langwa nga tshikwama.

4.11 Nḡivho I A Tshidza: Hu na u shaeya ha nḡivho tshitshavhani malugana na u ṇaṇa ha mutshinyalo wa kilima. Ri tea u shumisa sisṭeme dzo fhambanaho dza nḡivho u itela u alusa tsivhudzo kha vhathu uri vha tshile. Nḡivho ya vhongwaniwapo i na zwiko zwi re na maanḡa zwine zwa nga ri thusa nahone i tea u waniwa, ya gudiwa na u ṭhonifhiwa. Saints i ya sisṭeme ya ḵifhasi, hu tshi katelwa saints i ya kilima, i na mushumo kha u eletshedza vhathu nga mutshinyalo wa kilima na khaedu dzawo. Saints i ya kilima sa saints i ya vhathu i tea u tikedzwa nga tshenzhelo ya vhutshilo yo ḡisendekaho nga u lavhelesa zwithu na u guda kha mupo. Nga ṇwambo wa u serekana ha tshanduko ya kilima, ṭhoḡisiso na vhuṭali zwa u vha na vhuṭanzi uri tshandulo yo dzudzanaho i a bvelela khathihi na u alusa dzangalelo ḵa vhathu, zwi tea u tikedzwa. Yunivesithi na zwikolo zwi tea u ṭanganedza khaedu idzi dza nḡivho.

4.12 Ndondolamutakalo Ya Shishi, Yo Fhelelaho na Ya U Dzivhela: U sa lingana ha ndondolamutakalo zwi amba uri u tshinyadzwa ha kilima hu ḡo ḡisa maṭhupho a sa fani vhunga zwo vhonelela nga musi wa dwadzetshifu ḵa Covid-19. Ri tea u vha na sisṭeme ya ndondolamutakalo ya nnyi na nnyi i no shuma, i no swikelea na i no thusa u itela u fusha ṭhoḡea dza vhathu na u lulamisa khaedu dza zwa mutakalo dzi no vhangela nga u fhisesa ha kilima. Sisṭeme

dzo raloho dza ndondolamutakalo dzi tea u kona u shuma na zwiwo zwa shishi, t̥hiroma ya muhumbulo, malwadze na malwadzetsifu maswa. Ndondolo yo fhelelaho na tshumelo dza u thivhela dzi re zwitshavhani dzi tea u khwaṭhiswa.

4.13 Pfanelo dza Mupo na Thandululo dza Mupo dza Zwa Kilima: Maḡanzhe ashu o tshikafhadziwa, maṭaka o tshinyadzwa, mavu o tswiwa na u xela ha bayodaivesithi ho hulela, zwoṭhe hezwi zwo vhangwa nga thumbu (phurofiti). Arali ri tshi ṭoda u tshila, zwoṭhe zwitshilaho zwi tea u ṭhonifhiwa. Vhutshilo hoṭhe na sisṭeme dza zwitshilaho zwi re kha puḷanete yashu zwo ṭumana nahone zwi tea u tshila, u londa na u vusuludza zwitendeledzi zwa ndeme. Ngona ya pfanelo dza mupo i ṭanganedza ndeme i si na vhukono ya zwoṭhe zwi tshilaho zwine zwi si vhe vhathu. Liṇwe hafhu, mupo u na thasululo dzawo dza tshanduko ya kilima dzine ra nga guda khadzo. Thasululo idzi dzi katela u vhulunga, mvusuludzo na nyito dza u langa mavu dzine dza engedza u fhaḡewa ha zwipfuḡedzi kha maṭaka, maroroma, sananga, sisṭeme dza zwitshilaho dza kha phendelamashango na mavu a bulasi dza vhulimivhufuwi ha mupo. Rigisiṭara dza bayodaivesithi dzo rangwaho phanda nga zwitshivha ndi dza ndeme kha u tsireledza na u pfumbisa thandululo dza kilima dza mupo wone uṇe.

4.14 Midia wa Vhulondamupo: Vhoramafhungo a vha khou tsivhudza vhathu lwo linganaho nga ha tshanduko ya kilima. Vhoramafhungo vha tea u ṭhangela zwa saintsi ya tshanduko ya kilima vha tsivhudza vhathu nga ha mutshinyalo wa kilima, nga ha mbekanyamaitele dzi re hone na nga ha maṇwe mafufufu o dzudzanaho ane a nga shumiswa. Mafhungo a zwa kilima a tea u phaḡaladzwa kha radio, theḡevishini na kha midia wa u tou ganḡḡisa.

5. Ro livha kha Shango Nga Vhathu la Vhulamukanyi ha Kilima

Shango la Afrika Tshipembe li tea u vha shango li no tangedza nyimele ya shishi ya zwa kilima, ngeno li tshi khwaṭhisa dimokirasi yashu. Li tea u dededzwa nga bono, zwipikwa na milayo na nga ndila ntswa dza thandululothevhekani dze dza bulwa kha Tshata iyi na uri mbekanyamaitele dzoṭhe dza zwa kilima dzi tea u pfumbisa Tshata iyi. Zwihuluhulu, shango la vhulamukanyi ha kilima li ḑo:

- 5.1 Ḑisa ndugiselo dza u pulanela tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha dzi tshi bva vhathuni.
- 5.2 Bveledza thikhedzo ya zwa masheleni sa tshelede ya nnyi na nnyi ya tshikwama tsha ndindakhombo na green bonds, u fha Reserve Bank ndaela ya zwa mutshinyalo wa kilima, u ombedzela kha zwiimiswa zwothe zwa masheleni zwa nnyi na nnyi na zwa phuraivethe uri zwi tikedze tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha na u pfumbisa madzinginywa a zwa muthelo e a bulwa kha tshata iyi.
- 5.3 Vha na vhuṭanzi uri hu simiwa milayo tshifhinga tshoṭhe ine ya ḑo thivhela u shumiswa ha lupfumo kha u tshinyadza, u vhea zwikalo kha mabindufulu, nahone zwihulwanesa, a iledza u fukulwa ha zwivhaswa zwa masinwa tshifhingani tshi ḑaho.
- 5.4 Iledza zwipfudedzi kha masia oṭhe a muvhuso na u swikela pumu-ya-zwipfudedzi kha zwiito zwoṭhe zwawo;
- 5.5 Shandula zwiimiswa zwa muvhuso siani la kuvhusele na nga ndayotewa vhunga zwiṇwe zwipiḑa zwa shango zwi si tsha dzulea khazwo.
- 5.6 Lugisela shango u gonya ha maḑanzhe na u dzhia maga o teaho sa tshipiḑa tsha u pulanela phanda.
- 5.7 Khwaṭhisa mivhuso yapo u ri i vhe na maanda o engedzwaho na u kona u puḑana lwa tshidimokirasi vha tshi itela u lwa na mutshinyalo wa kilima.

- 5.8 Bveledza vhukoni ha zwiimiswa nga sisiteme dzi no bva vhathuni dzi no disendeka nga kilima, dzi no katela tshumelo dza lushaka dza zwidzimamulilo, zwibadela zwa nnyi na nnyi zwi no shuma, thimu dza shishi dzi no ṭavhanya u thusa, u engedza vhukoni ha vha tshumelo dza u bvumba mutsho na themamveledziso dza ndangulo ya zwa shishi.
- 5.9 Ṭuṭuwedza risetshe dza vhuṭali siani ḷa zwa tshanduko ya vhukuma i re na vhudzivha zwi tshi bva vhathuni, na u tsivhudza vhathu tshoṭhe na u vha na vhuṭanzi uri zwiimiswa zwa vhathu ndi khwalasambi dza vhulamukanyi ha kilima.
- 5.10 Fhungudza u tambisa masheleni, u fhedza zwa vhuṭa na u ita uri vhashumi vha muvhuso vha vhe vha phurofeshinaḷa nge ha tholwa zwibetshula/ vhathu vhare na vhukoni uri vha shume muvhusoni. Hu tea u sikwa dimokirasi ya vhukuma i sa ṭaluli nga murafho ine ya ḑo rangwa phanda nga vhafumakadzi.
- 5.11 Pfumbisa kuhumbulele kwa vhulamukanyi ha kilima musi u tshi shuma na maṇwe mashango, hu tshi katelwa na zwa Nyangaredza-Afrika, nga u ṭuṭuwedza: kuhumbulele kwa vhulamukanyi ha kilima kha mivhuso ya Afrika uri vha kombetshedze ndifhelo dza zwikolodo zwa kilima kha vha mashango a devhula sa tshipiḑa tsha Thendelano ya Vhulamukanyi ha Kilima; u iledza makwevho na mashango o khakhaho kha zwa zwipfuḑedzi; tshumisano malugana na tshavhi na ṭhunḑu; risetshe; thandululothevhekani; u thusana nga zwa fulufulu; u kona u fhindula zwiwo zwa shishi zwa kilima; khuwelelo ya 'End To Fossil Fuel Treaty' ngei kha UN zwine zwa ḑo vhuedza mivhuso ya Afrika.

6. Maandavhathuni a Tshumiso-Ya-Mavu na Thendelano Ya Vhulamukanyi ha Kilima Afrika Tshipembe

Vhumatshelo hu re na vhulamukanyi ha kilima hu nga swikelelwa fhedzi nga maanda a vathu vha re nanda nthihi. Hezwi ro zwi guda nge ra lwa na vhukoloni, apariteiti na vhulangwa nga vhatshena.

Maanda a kha masia o fhambanaho a zwitshavha zwashu, kha sisiteme dze ra fhaṭa, madzangano na khoro dzine ra vha khadzo, na kha polotiki ya zwiṭaraṭani ine ra pfana nayo. Maandavhathuni a tea u vha khwalasambi a tshi pilela zwine ra tshila ngazwo zwi no ri kanzwa na vhane vha kha ḍi ḍo ḍa.

Vhathu ndi zwivhumbwa zwi no shanduka na tshifhinga. Ri a pfesesa zwivhangwi zwa mutshinyalo wa kilima nahone ri na thasululo dza tshidimokirasi dzi no shandula zwithu na dzi re na vhulamukanyi dza u thivhela u ṭhoṭhela hashu. Tshata ya Vhulamukanyi ha Kilima ndi tshiga tsha namba; ri rambiwa nga lufhalafhala, uri ri livhe kha u shandula sisiteme zwino na u dzhena kha Thendelano ya Vhulamukanyi ha Kilima i no ḍo fhedza thambulo ya vhaheḍana na vho tsikeledzwaho. Fulo ili lo rangwaho phanda nga vathu li ḍo vha na vhuṭanzi ha uri ri lulamisa zwiwo zwinzhi zwo pinelaho shango lahu musi ri tshi khwaṭhisedza fulufhelo la vhanzhi le la bulwa kha Tshata iyi. Kha ri lwele u vha hone ha tshitshavha tshi no londana tshi kha vhuthihi, fhanu Afrika Tshipembe na nga vhuthihi ha lifhasi nga huswi, ri litshe tshilengo.

Phanda na Tshata ya Vhulamukanyi ha Kilima na Vhudzivha ha Tshanduko ya Vhukuma ha Vhutshilo Vhu sa Nyethi!

